

EKONOMSKA LIKVIDACIJA BITOLJSKIH JEVREJA ZA VREME FAŠISTIČKE OKUPACIJE MAKEDONIJE (1941—1943)

Devetog aprila 1941. godine, fašističke jedinice: „SS” divizija „Adolf Hitler”, 73. pešadijska divizija i 12. oklopna divizija zauzeli su Bitolj posle kraće ulične borbe u kojoj je palo preko 30 esesovaca. Taj datum predstavljao je početak velike tragedije ne samo porobljenih Makedonaca u gradu, već i njihovih inorodnih sugrađana, a na prvom mestu Jevreja, koji su živeli u Bitolju skoro neprekidno više od 2.000 godina.

Uskoro posle okupacije Jugoslavije, tačnije posle dolaska bugarske fašističke vlasti u Bitolj, 22. aprila 1941, civilni organi bugarske administrativne vlasti označili su sve jevrejske zanatlijske i trgovačke radnje, bez izuzetka, specijalnim kartonom na kome su bile naštampane, na nemačkom i bugarskom jeziku, sledeće reči: „Jevrejski dućan”. Cilj te „opomene” bio je dvostruki — natpis je upozoravao Nemce da ne kupuju u jevrejskim dućanima, a u isto vreme sugerirao im da mogu da opljačkaju te radnje, koje nisu pripadale „Bugarima” (Makedoncima). U stvari, Nemci su prvih dana pljačkali podjednako i makedonske i jevrejske radnje. Zanimljivo je da je prva nastradala velika kafana „Jugoslavija” Jakova Aroestija¹.

Bugarski fašisti, koji su bili dostojne sluge svojih nemačkih gospodara, započeli su da sprovode u život sve odredbe zloglasnog, antisemitskog, „Zakona o zaštiti nacije”², koji je bio potvrđen carskim ukazom broj 3, od 21 januara 1941. godine, kada je bugarska nenarodna vlada već pristupila Nemcima, otvarajući im svoje granice, kao i Rumunska i Mađarska, za direktan napad na Jugoslaviju, a i Grčku.

Bugarska fašistička vlast u Bitolju postarala se, pre svega, da striktno sprovede na prvom mestu IV glavu spomenutog Zakona

¹ Po pričanju vlasnika kafane Jakova Aroestija.

² Originalan naslov zakona: „Zakon za zaštita na nacijata”.

(„O imanju lica jevrejskog porekla”, član 24)³ i V glavu („O profesionalnoj i ekonomskoj aktivnosti lica jevrejskog porekla”, članovi 25—32)⁴.

U tim razbojničkim članovima bugarsko fašističko „pravo” predvidelo je skoro sve moguće slučajeve i vidove zanimanja, koja su bila potpuno zabranjena za sve Jevreje u okupiranoj i podeljenoj Makedoniji. Na taj način Jevrejima je bila oduzeta prirodna mogućnost zarađivanja minimalnih sredstava za najneophodniju ishranu mnogobrojnih članova svojih porodica. U stvari, oduzimanje osnovnih građanskih prava na svakodnevno pošteno privređivanje, bio je prvi značajniji korak stalne, bezdušne i sistematske ekonomske likvidacije bitoljskih Jevreja i Jevreja uopšte u granicama tadašnjeg trećeg bugarskog carstva (Trećeg carstva! — nešto slično Hitlerovom Trećem rajhu!).

Da bi mogla da sprovede potpunu ekonomsku likvidaciju bitoljskih Jevreja, kao i da bi imala jasan i iscrpan pregled stvarnog stanja celokupnog pokretnog i nepokretnog jevrejskog imanja, bitoljska fašistička opština, u zajednici sa organima Bugarske narodne banke i policije, organizovala je specijalne popisne komisije, koje su posetili sve jevrejske kuće i radnje u gradu. Svaki Jevrejin je bio primoran da pred članovima tih komisija popuni takozvanu „Deklaraciju” (bančin obrazac br. 17, po članu 26 Zakona o zaštiti nacije), kojom su se tražili sledeći podaci:

I N e p o k r e t n a i m a n j a :

1. Kuće, apartmani, magacini, zgrade, stovarišta, sušionice, fabrike, radionice, vile za letovanje, zemljoradnička dobra i drugo⁵.
2. Neizgrađene parcele, njive, livade, šume, pasišta, vinogradi i
3. Rudnici, rudničke koncesije i drugo.

II P o k r e t n a i m a n j a :

1. Novac (bugarske banknote i čekovi).
2. Novac (inostrane banknote i čekovi).
3. Računi u bugarskim bankama.
4. Računi u inostranim bankama.
5. Zlatne monete svih vidova; zlato u zrnima; svaki vid zlata, nakit (časovnici, tabakere, grivne, broševi, prstenje, dijademe); zlatni predmeti i servisi (gravure, ukrasi, statuete, viljuške, noževi, sudovi i slično).
6. Skupoceno kamenje (dijamanti, rubini, perle, brilijanti. Opisati ih po vidu i karatima).

³ Str. 9. spomenutog zakona.

⁴ Str. 10. spomenutog zakona.

⁵ Zakon za zaštita na nacijata, Sofija — 1941, str. 57.

7. Bugarske i inostrane obligacije.
8. Akcije i delovi akcija bugarskih i inostranih preduzeća.
9. Nameštaj (spavaće sobe, trpezarije, saloni, kabineti, garniture, klavir, radio, otomani i drugo, bez kuhinje).
10. Skupoceni inostrani štofovi, svi vidovi kože (obrađene ili ne), kožni kaputi i slično.
11. Bugarski i inostrani tepisi i ćilimi.
12. Sva prevozna sredstva: a) (automobili, motocikli, bicikli, fi-jakeri, zaprežna kola i drugo).
b) (Brodovi, šlepovi, motorni čamci, čamci, ladice itd.).
13. Mašine u fabrikama i radionicama, kao i sva oruđa u njima.
14. Robe u magacinima, fabrikama, radionicama, skladištima i drugim mestima.
15. Razni vidovi instalacija, inventar itd.
16. Nepredviđene stvari⁶.

III Nasledstva:

1. Nasledstva svih članova porodice:
 - a) na licu mesta,
 - b) pokretna imanja,
 - v) nepokretna imanja,
 - g) skupocenosti — zlatne monete, zlato u svakom obliku, skupoceno kamenje, zlatni predmeti, nakiti, obligacije, akcije, nameštaj itd.⁷.

IV Potraživanja

- a) Potraživanja u zemlji — u policama, zajmovima i sl.
- b) Potraživanja u inostranstvu — u policama, zajmovima itd.
- v) Učestvo u drugim preduzećima, tajni ulozi, računi itd.⁸.

V Dugovi

1. Razni dugovi u Bugarskoj,
2. Razni dugovi u inostranstvu⁹.

Za sve stvari koje je bitoljski Jevrej ino imao morao je da označi određenu vrednost u bugarskim levovima. Ove komisije završile su svoj pljačkaški rad do kraja 1941. godine.

Uopšte nije čudno što su sve određene komisije za popis jevrejskih imanja vršile bezobrazno pljačkanje Jevreja i na taj način što su, pretećim glasom, tražile od svake jevrejske porodice da im da veću sumu novaca ili neki vredniji predmet „da ne bi uneli u deklaraciji stvarnu vrednost popisanih predmeta”. Tačnije, fašističke komisije zahtevale su i novac i nakit, kao „mito”. Jevreji su

⁶ Zakon za zaštita na nacijata, Sofija — 1941, str. 58.

⁷⁻⁸ Str. 61, spomenutog zakona.

se bojali krvavih represalija pa su davali zatražene predmete (časovnike, nakit) ne buneći se. Komisije su, radi većeg autoriteta, bile praćene i od uniformisanih policajaca. Na taj način je bio sproveden popis celokupnog imanja bitoljskih Jevreja i njihove verske opštine, koja je spadala među najsiromašnije verske opštine u bivšoj Jugoslaviji.

Fašistički pritisak na bitoljske Jevreje povećao se još više u 1942. godini, kada su u grad doputovala tri specijalna inspektora za „jevrejsko pitanje”¹⁰. Inspektori su u stvari došli da bi pripremili potpuni genocid unižavanih i mučenih Jevreja, saglasno međusobnom sporazumu nemačkih i bugarskih fašista¹¹. Iako su sve jevrejske radnje već bile likvidirane, fašisti nisu mirovali. Te godine i poreska uprava fašističke vlasti pridružila se drugim organima koji su i dalje sprovodili na neki način potpunu ekonomsku likvidaciju Jevreja. Poreska uprava ustremila se u početku na imanja onih Jevreja koji su pre okupacije, u periodu 1900—1940, napustili svoj voljeni grad i otišli na pećalbu u neki drugi kraj Jugoslavije ili u drugu državu. Da bi nesmetano konfiskovali imanja odsutnih Jevreja, a da bi u isto vreme bili opravdani pred javnošću, organi poreske uprave počeli su da objavljuju „saopštenja” kojima su Jevreji, pećalbari iz Bitolja, pozivani da plate kaznu u korist državne blagajne.

Sledeći primer pokazuje kako su izgledala ta službena „saopštenja”:

„SAOPŠTENJE BROJ 32.104

Saopštava se *Avramu Isaku Leviju*, koji živi u Grčkoj, sa nepoznatim mestom stanovanja, da je protiv njega, na osnovu člana 22. Zakona protiv špekulacije nepokretnim imanjem, Ministar finansije doneo odluku br. 32.104, od 30. novembra 1942. godine, kojom se rešava da plati 1.000.000 leva u korist državne blagajne. Protiv odluke može se podneti žalba kontrolnoj komisiji Bitoljske oblasne poreske uprave, u 14-dnevnom roku od dana njenog publikovanja u „Državnim novinama”.

Gr. Bitola, 9. decembra 1942. godine.

Obl. por. načelnik
G. T. Tošev”¹²

Poreska uprava objavila je u Državnim novinama slična saopštenja upućena sledećim bitoljskim Jevrejima u inostranstvu; koji su radili i živeli u:

¹⁰ (Duško Hr. Konstantinov): „Stopansko upropastuvanje na Evreite”, „Pelister”, broj 1, Bitola, 1962. str. 10.

¹¹ Ibidem.

¹² Državen vesnik broj 286, Sofija, 1942, str. 8.

I Americi (SAD):

Bohoru Juseu Negriu, Mordohaju Kutielu Ergasu, Kuču Kutielu Ergasu, Perisu Moisu Sabau Koenu, Jakovu Moše Ergasu, Haimu Solomonu Ergasu, Jantou Saba Koenu, Davidu Matatja Sarfatiju, Jantou Moisu Saba Koenu, Mušonu Juseu Negriu, Moši Elijau Mišulanu, Lazaru Saba Koenu, Avisaju Isaku Leviju, Davidu Elijau Mušalonu, Bohoru Mati Farašiju, Isaku Juse Negriu i Lazaru Moisu Saba Koenu.

II Hrvatskoj:

Esterini Simajo Sarfati, Sari Sirmajo Sarfati.

III Bosni:

Rebeki Arona Ovadija (Sarajevo).

IV Palestini:

Jusefu Davidu Leviu, Jakovu Davidu Leviu, Mušonu Matatija Sarfatiju, i Rahaminu Kutielu Ergasu.

V Srbiji:

Perisu Saba Koenu.

VI Grčkoj:

Jakovu Aronu Ovadiju, Jakovu Baruhu Kamhiju, Avramu Baruhu Kamhiju, i Dario Isaku Leviju.

VII U Jegejskoj Makedoniji (Solunu):

Solomonu Pinkasu Parodu, Šuli Eliui Mušolani i Isaku Salomonu Ergasu.

VIII Nepoznato mesto stanovanja:

Isaku Šemaja H. Aroestiju i Šalomonu Šemaja H. Aruestiju.

Svi spomenuti bitoljski Jevreji, pečalbari, bili su kažnjeni u ukupnom iznosu od 34.000.000 leva.

U decembru 1942. godine bugarsko fašističko Ministarstvo finansija u Sofiji donelo je rešenje o prvoj celosnoj konfiskaciji ima-

nja jednog bitoljskog Jevrejina. Početkom 1943. godine, fašisti su doneli akta o konfiskaciji imanja sledećih bitoljskih Jevreja: Salomona Pinhasa, Pardosa, Jakova Isaka Aroestija, Jakova Davida Navona, Bohora Isaka Konfina i Davida Al Kalderona.

U isto vreme, pre genocida 1943. godine, a i zatim na zaista ciničan način, fašistički sud u Bitolju osudio je zadočno strogim tamničkim zatvorom i novčanom kaznom sledeće bitoljske Jevreje:

Bohora Isaka Konfina, Solu Bensiona Elija, Mušona Fatija Farašija, Elizera Avrama Kalderona, Isaka Moše Aroestija, Donia Moisa Levia, Isaka Avrama Ertasa, Aroa Mošu Sarfatija, Josefa Nahmijasa Morodhaja, Bohora Avrama Sarfatija, Estera Moisa Levia, Jodifa Menahema Soportoa, Belija Levija Moisa, Jakova Moše Ertaza, Jusefa Davida Levija, Rahaima Kutuela Ergasa, Kugu Kutuela Ergasa, Mordohaja Kutuela Ergasa, Salomona Pinhasa Pardo, Ehova Davida Levija, Jusefa Lezirea Koena, Šabitaja Selmoa, Arona Jakova Albohera, Rahelu Jakova Hasana, Žaka Simona Kalderona, Duka Bohora Išaha, Jusefa Šabitaja Ovidija, Sima Moisa Levija, Nisima Avrama Nahmijasa, Isaka Šaloo Koena, Bohora Isaka Kasorlea, Žaka Menahema Rusoa, Isaka Arona Aroestija, Bohora Avrama Levija, Haima Mošu Aroestija, Fartuna Menehema Rusoa, Vida Bohora Kasorla, Vida M. Testa, Simaa Izraela Kamhija, Simau Izraelu Kamhiu, Bohora Merkadija Leviea, Bohora Maira Aruestija, Isaka Menehema Rusoa, Kutuela Menehema Rusoa, Haima Samuela Išaha, Moisa Bohora Hordija Levija, Nisima Josifa I. Koena, Šalona Avrama Hasija, Davida Matalija Sarfatija, Mutoka Motajoa Sarfatija, Saru S. Sarfatija, Esterinu H. Sarfatija, Gavriela Isaka Pardo. Isaka Solomona Ergasa, Hamisa Solomona Ergasa, Lazara Jankoa, Perisa Sare Koena, Streju Arona Išaka, Rekulu Jude Koena, Boenu Moisa, Davida Avrama Kalderona, Arnestu Avrama Kalderona, Hanu Avrama Kalderona, Hania Ilijau Bohora, Esterinu M. Ruso, Marsela Menehema Rusoa, Sabitaja Avrama Pardo, Lazara Moisa S. Koena, Perisu Moisa S. Koena, Enita Moisa S. Koena, Nisima S. Pardo, Eljana Davida Eškenazija, Rekulu Jakova Avrama Kalderona, Belu Moisa Levija, Jakova Mošu Hasona, Arona Avrama Levija, Avrama Mušona Levija, Avrama Lezira Koena, Solomona Davida Fariša, Alberta Santa Pardo i Jakova Gavriela Pardo.

Sva gornja lica bila su osuđena na ukupno 87 godina strogog tamničkog zatvora, novčane kazne u iznosu 4.350.000 leva i konfiskaciju imanja.

Početkom marta 1942. godine već je bila zapečaćena sudbina bitoljskih, a i ostalih makedonskih Jevreja. Nemački fašistički zločinac Deneker potpisao je sa bugarskim komesarom za jevrejsko pitanje, zločincem Belevim, dogovor o deportaciji makedonskih Jevreja u poljske logore za masovno uništavanje negermanskih naroda. Uskoro zatim bugarska vlada je razmatrala pitanje o konačnoj likvidaciji jevrejskih pokretnih i nepokretnih imanja. Ministarski savet bugarskog cara Borisa III doneo je, na sednici od 2. marta 1942. godine, odluku a načinu pljačkanja zaostavštine nevinih žr-

tava, koje nisu ni sanjale šta će ih snaći idućih dana, jer je plan o deportaciji bio čuvan kao najveća državna tajna. U prvom članu te monstruoze odluke stoji: „Nepokretna imanja svih lica jevrejskog porekla, koja će biti iseljena izvan oblasti zemlje, prisvajaju se u korist države”. U trećoj tački istog dokumenta, govori se o načinu likvidacije svojine bitoljske verske opštine¹³.

Fašistički neljudi planirali su skoro sve u detalje. Tako, na primer, da ne bi propala hrana ostavljena od Jevreja, fašistička vlada iz Sofije je preporučila, svojom naredbom broj 865¹⁴, da ista bude podeljena komandantima policije. To je sasvim razumljivo, dželatli su se najviše brinuli o svojim ljudima.

Spomenuta naredba tačno detaljizira sve postupke za potpuno pljačkanje jevrejskih imanja u Bitoli. Naredba je zadužila organe bugarske fašističke vlasti u gradu da klasiraju sve predmete „po vidu i kvalitetu”¹⁵. Bila je predviđena i javna rasprodaja. Za predmete od vrednosti do 50.000 leva nije postojalo ograničenje u tom pravcu; za predmete od 50.000 do 100.000 leva bilo je naređeno da se iskoristi stručnjak, čija bi ocena vrednosti poslužila kao osnova licitaciji; a za predmete od vrednosti veće od 100.000 leva bilo je potrebno da se našampa oglas u novinama. Specijalist za ocenu vrednosti, dobijao je nagradu, čiju je visinu određivao specijalni delegat vlade.

Član 16. govori o praznim jevrejskim stanovima. U tome članu nalaze se i sledeće reči: „ili delegat predaje jevrejske kuće na upotrebu komandantima policije, da bi poslužile kao prijemne sobe za lica na višim dužnostima”. Cela naredba sadržala je ukupno 18. članova.

Početak užasnog genocida nastao je 11. marta 1943. godine. Strašni kraj nevinih bitoljskih Jevreja usledio je nekoliko dana docnije u fašističkim krematorijumima poljskog logora Treblinke, oko dvesta kilometara severoistočno od Varšave. Nekoliko dana posle deportacije u logor smrti, inženjer Hristo Petrov, iz bugarskog fašističkog Ministarstva poljoprivrede i državnih imanja, izdao je naredbu za rasprodaju jevrejskih nepokretnih imanja u Makedoniji, tačnije u gradovima Skoplju, Bitolju, Ohridu, Prilepu, Velesu, Štipu i Kumanovu. Bitoljski oblasni direktor naimenovao je specijalnu komisiju za sprovođenje direktive o konačnoj likvidaciji imanja deportovanih Jevreja. Komisija je bila sastavljena od predstavnika Ministarstva poljoprivrede, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva finansija i Ministarstva javnih zgrada, puteva i građevina. Komisija je morala da odredi koja će jevrejska imanja ostati državnom svojinom, a koja će biti izložena javnoj prodaji; koje će zgrade biti dodeljene državnim službenicima, a koje pro-

¹³ D(uško) Hr. K(onstatinov): Razgrabivanje plenot na žrtvite, 11 mart 1943—1958, Bitola, str. 7.

¹⁴ Jedan primerak ove naredbe čuva se u Istorijskom arhivu — Bitola.

¹⁵ Član treći pomenute naredbe br. 865.

date privatnim licima, kao i da odredi deviznu cenu licitiranih predmeta i imanja. Sve je to bilo izvršeno na delu, pošto su bugarski fašisti prethodno prisvojili krađom sve predmete veće vrednosti (časovnike, nakit, nameštaj, umetnička dela i sl.). Na rasprodaju su bili izneseni samo predmeti manje vrednosti, tako reći radi reda.

Odmah posle oslobođenja, organi narodne vlasti započeli su savesno da prikupljaju najdetaljnije podatke o svemu što je bilo u nekoj vezi sa bitoljskim Jevrejima.

Narodna vlast je osnovala specijalnu komisiju o ratnoj šteti¹⁶ od tri člana. Predsednik komisije bio je Vas. Nikolovski, a članovi Ilija Darko i M. Petrevski. Rad komisije trajao je više od godinu dana. Komisija je obratila najveću pažnju utvrđivanju materijalne štete, koju su fašisti naneli bitoljskim Jevrejima. Na kraju, komisija je sastavila iscrpan spisak Jevreja, iz grada Bitolja, čije su porodice bile internirane, a celokupno pokretno i nepokretno imanje konfiskovano i opljačkano od nemačkih i bugarskih fašista. Spomenuti spisak je sadržao sledeće:

1. Redni broj (jevrejske porodice — b. m.);
2. Ime i prezime postradalog (obično ime i prezime starešine jevrejske porodice — b. m.);
3. Zanimanje;
4. Ulica i broj;
5. Uništeno-opljačkano:
 - kuće,
 - dućani,
 - nameštaj i odelo,
 - trgovačka roba,
 - gotov novac i nakit.
6. Ukupna vrednost u predratnim dinarima,
7. Ocena komisije u dinarima,
8. Internirani:
 - broj interniranih članova,
 - broj isčezlih članova jevrejske porodice,
 - broj ubijenih članova,
 - broj osakaćenih članova.
9. Primedba.

Na osnovu sakupljenog i sređenog materijala, komisija je utvrdila da su nemački i bugarski fašisti konfiskovali i opljačkali 56 jevrejskih kuća, 43 dućana i da su odneli sav nameštaj, gotov novac i nakit iz stanova svih 739 jevrejskih porodica u Bitolju, u ukupnoj vrednosti od 537.937.000 predratnih dinara. Osim toga zločinci su opljačkali umetničke i verske predmete iz 5 sinagoga u vrednosti od 32.250.000 predratnih dinara, kao i ordinaciju lekara Davida Baruha. Fašisti su konfiskovali i sve ovce i krave nekoliko Jevreja koji su živeli od mlekarstva.

¹⁶ Originalni naziv na makedonskom: „Komisija za voena šteta“.

Komisija je konstatovala da su 552 lica živelu od redovne pomoći bitoljske Jevrejske verske opštine, do dana genocida, što govori o njihovom teškom socijalnom stanju.

Zanimljiva je i ocena komisije koja govori o vrednosti samih Jevreja. Čovečji život ne može se oceniti novcem, jer vredi više od svih materijalnih blaga sveta. Ovde se verovatno radi o pogrešnom načinu izražavanja. Suma od 1.745,987.000 predratnih dinara izražava koliko je privredni život grada bio oštećen za vreme trogodišnjeg odsustva Jevreja, za koje su članovi komisije, kao i ostali građani Bitolja, pretpostavljali da se nalaze u životu u nekom delu Nemačke, jer nisu znali da su svi bitoljski Jevreji bili divljački uništeni u krematorijumima poljskog logora Treblinka. Spisak je bio završen krajem jeseni 1946. godine i zaveden je pod brojem 468. 22. novembra 1946. godine.

Sve dosada izneseno govori da su bugarski fašisti, kao direktno oruđe Adolfa Ajhmana, uspeli da izvrše potpunu fizičku i materijalnu likvidaciju Jevreja, najmirnijih i najpoštenijih žitelja drugog grada Makedonije.

B I B L I O G R A F I J A

1. „11 mart 1943—1958”, Bitola, 1958 (ćirilica).
2. „Pelister 1942—1962”, Bitola, 1962 (ćirilica).
3. „Zakon za zaštita na nacijata”, Sofija, 1941 (bugarska ćirilica).
4. Razbojnikov d-r Dim: „Komentar na Zakona za zaštita na nacijata”, Sofija, 1941, (bugarska ćirilica; fašistički komentar fašističkog zakona).
5. Državen vesnik (bugarska ćirilica), Sofija, broj 286/1942; broj 296/1942; broj 36/1943; broj 38/1943; broj 67/1943; broj 85/1943; broj 86/1943; broj 92/1943; broj 93/1943; broj 118/1943; broj 121/1943; broj 128/1943; broj 130/1943; broj 138/1943; broj 148/1943; broj 149/1943 i broj 174/1943.

Drugi izvori:

Iskorišćeni dokumenti u Istorijskom arhivu — Bitola, kao i po pričanju Jakova Aroestija.